УДК 78:398

Э.М. Галимова

С. ГАБӘШИ МУЗЫКАСЫНДА ФОЛЬКЛОР ЧАГЫЛЫШЫ

Творчество Султана Габяши явилось неким фундаментом и определило в какой-то мере основное направление в развитии татарского музыкального искусства, особенно благодаря первым попыткам синтеза народных музыкальных традиций и средств европейской классической музыки. Музыкальное наследие композитора позволяет во многом по-новому взглянуть на формирование татарского профессионального музыкального искусства. Его многогранная деятельность не потеряла своей актуальности в области искусствоведения, музыковедения и музыкальной фольклористики.

Ключевые слова: Султан Габяши, татарская музыка, татарское профессиональное музыкальное искусство, музыковедение, музыкальная фольклористика.

Музыкант, композитор, фольклорчы, мәгърифәтче Солтан Габәшинең иҗади чаткылары бик яшьли, XX гасыр башы татар мәдәниятенең рухи күтәрелеше атмосферасында формалаша. Иҗади мөмкинлекләрен һәрьяклап ачу омтылышы көчле булган үсмер чоры исә Совет хакимиятенең баштагы катлаулы елларына туры килә, ул вакытта илдә тоталитар режим һәм идеологик чикләүләр хөкем сөрә, сәнгатьне сәясәтләштерү процессы көчәя. Аның ислам тарихы һәм мәдәнияте белән кызыксынуы яңа хакимияткә карата оппозициягә басуы булып кабул ителә. Идеологик һәм социаль характердагы күп кенә сәбәпләр нәтиҗәсендә композитор, фольклорчының иҗади мирасы музыкантлар һәм татар мәдәниятен өйрәнеп тикшеренүчеләр игътибарыннан читтә кала килә. С. Габәшинең халык иҗатына караган кайбер хезмәтләре әлегә кадәр нәшер ителмәгән. Түбәндә күрсәтелгән хезмәтләре дә фәкать XX гасыр ахырында гына дөнья күрә: «Национальные мелодии. Тюрко-татарские песни» (1910–1920 елларда эшләнгән); «Отчет экспедиции по изучению народного творчества» (Татарстан районнарында йөреп кайткач, 1931 елда язылган); «Сто башкирских народных песен» җыентыгы (30 нче елларда А. Ключарев һәм К. Рәхимова белән бергә әзерләнгән). Этномузыколог Г. Макаров фикеренчә, «Национальные мелодии. Тюрко-татарские песни» тематикасы буенча гаять киң эчтәлекле. Күпчелек язмаларның татар халык җырлары һәм башкортларның, казакъларның халык музыкасы үрнәкләре белән бирелгән. Җыентык төгәл жанрлар классификациясенә, бүлекләргә аерылмаган. Нигез итеп XX гасыр башында киң таралган лирик җырларның үрнәкләре, шулай ук С. Габәшинең этисе Хәсәнгатадан, әнисе Шәмсеруйдан, туган авылы Сулабаштагы мәдрәсә шәкертләреннән һәм авылдашларыннан язып алган ислам конфессиональ сәнгате (касыйдә, зикер,

мөнәҗәтләр) белән бәйле вокаль-поэтик әсәрләр алынган [Макаров, с. 144].

С. Габәшинең татар музыкасы һәм халык иҗатын яктырткан «Татар сәхнәсендә музыка», «Татар музыкасы турында», «Татарстан курайчылары һәм гармунчылары» дигән мәкаләләре аерым игътибарга лаек. Кызганычка каршы, авторның 1921 елда тупланган «Киргизские и казахские народные песни» һәм «Башкирские народные песни» югалган булып санала. Солтан Габәшинең халык традицияләре, татар тарихы, үз чорының милли лирик җырлары характер үзенчәлекләре хакындагы гаять киңкырлы белеме аның, музыкаль-этнографик эшчәнлек дәрәҗәсен күтәрүгә генә түгел, ә рус, гарәп, фарсы һәм төрек телләрендәге чыганаклар белән эшләвенә дә ярдәм итә. Әлбәттә, С. Рыбаков, В. Мошков, Н. Никольский, соңрак А. Эйхенвальд хезмәтләре дә аңа киңкырлы музыкант буларак формалашырга көчле йогынты ясый.

Солтан Габәшинең музыкаль-этнографик эшләрен өйрәнгәндә, аның нота язмалары методикасы үзенчәлекләренә игътибар итми мөмкин түгел. Квантитатив ритмик төзелешле көйләре һәм бай орнаментика белән иҗекләп көйләү югарылыгы һич кенә дә Европа метрикасы акценты белән туры килми. Монда шул ачыклана, С. Габәши татар халык көйләрен кәгазьгә төшергәндә (расшифровкалаганда) нотага салуның (нотациянең) гомум кабул ителгән кысаларыннан чыкмаска тырыша. Шуңа күрә аның кайбер язмаларында логика сакланмый. Ул үзенең расшифровкаларында аерым ритмик һәм мелодик фигураларны европалылар үрнәгендәге нотациягә туры китерергә тырыша. С. Габәшинең нотага салу ысулларын аңлау өчен, әсәрнең музыкаль жанрына яки фольклор үрнәкләренә, көйнең структурасын һәм ритмын чагылдыручы шигъри текст төзелеше үзенчәлекләренә игътибар итәргә кирәк.

С. Габәши тарафыннан тупланган материаллар, татар халык инструменталь сәнгате генезисының күп кенә проблемаларын аңларга ярдәм итүче чыганак буларак, аеруча зур кыйммәткә ия. Аның аккош, торна тавышларына охшатып курайда, скрипкада гармунда уйналган инструменталь яңгырашлар язмасы, чыннан да, уникаль ачыш булып санала [Макаров, с. 154]. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы тикшеренүчеләре мондый үрнәкләрне теркәп бармадылар. Инструменталь башкару үрнәкләре ачык яңгырашы белән башкортларда һәм казакъларда нык аерылып тора, ә татарларда ул зур үзәкләрдән бик еракта урашкан авылларда гына күзәтелә. Солтан Габәшнең халык иҗатын өйрәнеп тикшерү осталыгы аркасында гына андый инструменталь яңгыраш үрнәкләре теркәлеп, язып калдырылган. Хәзер исә андый материалларны табып язу мөмкинлеге юк диярлек.

Солтан Габәши үзенең иҗади эшчәнлеген 1909 елда башлый. Аның беренче иҗади хезмәтләре: инструменталь пьесалар, романслар һәм Г. Тукай белән С. Рәмиев шигырьләренә җырлар;

бераз соңрак, драма спектакльләре өчен үзешчәнлеге белән аерылып торган музыка яза. Соңгы әсәре музыкаль теленең моңга байлыгы, үзенә бер төрле ладлар гармониясенә ия борылышлары белән җәлеп итә. Тагын шунысы кызыклы, С. Габәши, кайчандыр, бик популяр саналган мелодекламация жанрына (әмма ул чакта композитор «аңа әһәмият бирмәгән була») бик еш мөрәҗәгать итә. Ул аларны беркайчан да тоташ язып алмый, ә каралама-шпаргалка рәвешендә генә теркәп бара, һәм, әлбәттә инде алар бик тиз югала торган булалар. Композиторның «Таһир – Зөһрә», «Бүз егет», «За стенами Старой Казани», «Җир уллары», «Сак-Сок» һ.б. музыкаль драмаларны сәхнәгә чыгару өлкәсендәге эшчәнлеге дә игътибарга лаек. Аларда яңгыраган кайбер көйләре, фольклорлашып, халык иҗаты рәвешендә татар җәмәгатьчелеге көнкүрешенә үрелеп китә.

Бу мәкаләдә Солтан Габәши образындагы күптавышлы фикерләүгә сәләтле феноменның хор иҗаты өлкәсендәге кайбер үзенчәлекләренә тукталып үтү урынлы булыр. Хор өчен әсәрләр иҗат итә башлаганчы, С. Габәши шактый гына композиторлык тәҗрибәсе туплап өлгергән, инструменталь һәм вокаль әсәрләре дөнья күргән, театр постановкалары өчен берничә музыка язган була инде. Шулардан Г. Исхакыйның «Зөләйха» (1917), Ф. Борнашның «Таһир-Зөһрә» (1918) спектакльләре С. Габәши тарафыннан иҗат ителгән хор номерлары белән җанландырыла. Алар, композитор үзе әйткәнчә, унисон җырлау була, ягъни «тавышларга бүленмичә» җырлана [Яңалиф, б. 68]. Ул үзенең хор өчен язган әсәрләрен «Кыйгак-кыйгак» дигән җырдан саный башлый, һәм, тавышлар өчен язылган көйләр фактурасын истә тотып, «күптавышлы» хор дип билгеләп бара [ОРТ ИЯЛИ. Ф. 60, оп. 1].

Шунысын дә әйтеп үтәргә кирәк, Солтан Габәшинең хор өчен иҗат иткән әсәрләренең күпчелеге татар халык җырларын күптавышлы итеп эшкәртүдән гыйбарәт. Аның чыганакларын композиторның шәһәр татарларыннан кайчандыр үзе язып алган көнкүреш җырлары тәшкил итә [Бражник, с. 173].

Музыка белгече Ф. Салитова фикеренчә, Солтан Габәши музыкасы белән бизәлгән спектакльләр татар музыкаль драмасының кайбер характерлы үзенчәлекләренә ия, алар, еллар узгач, Салих Сәйдәшев иҗатында үз биеклеген яулый [Салитова, с. 194]. Композиторның спектакльләргә язган музыкасының уңышы аның фольклор белеме югары булу белән дә бәйле. Ул аларны иҗат иткәндә татар халык җырларындагы кайбер өземтәләрдән, яки аларны хор өчен эшкәртүдә башлангыч чыганаклардан оста файдалана, йә булмаса, аларны европача яңа лад гармоникасы рәвешендә куллана, яки үз музыкасын халык көйләре стиленә сала.

Театр өчен иҗат ителгән музыкаль әсәрләрнең безнең көннәргә кадәр сакланып калган өлеше аларның татар музыкаль фольклоры (аеруча озын көй

жанры, мөнәҗәтләр һәм бәетләрнең китаби башкарылуы) элементы традицияләренә тугрылыгын раслый.

Композиторның Көнчыгыш халыклары сәнгате белән нык кызыксынуын билгеләп үтәргә кирәк. С. Габәшинең театр өчен иҗат иткән музыкаль әсәрләре композиторның замандашлары даирәсе өчен генә киң мәгълүм, бүгенге буын алар хакында хәбәрдар түгел. Шуңа да карамастан, алар профессиональ музыка сәнгате үсешендә мөһим фактор булып санала.

1923 елда С. Габәши, Г. Әлмөхәммәтов һәм В. Виноградов составындагы авторлар коллективы «Сания» операсы (Г. Әлмөхәммәтовның шул исемдәге либреттосы буенча) өстендә эшли башлыйлар. Спектакльне әзерләүдә дирижер А. Литвинов, рәссам П. Сперанский, балетмейстер Ю. Муко, җырчылар Г. Әлмөхәммәтов, З. Байрашева, Р. Садыйкова, А. Хисамов, хор һәм Көнчыгыш музыкаль техникумы укучылары оркестры катнаша. Аның премьерасы 1925 елның 25 июнендә була, һәм ул ТАССР төзелүнең 5 еллыгына багышлана. Солтан Габәшинең бу операның постановкасын әзерләүдә композитор, музыкаль тәнкыйтьче, музыкантларның тулы бер буынын тәрбияләп чыгарган педагог булып кына түгел, ә оештыручы һәм, хәтта, башкаручы буларак та катнашуы мәгълүм. Операның мелодиясе нигезен, халык көйләре белән бергә, авторның татар, башкорт лирик җырлары стиленә охшатып иҗат иткән, әлегә кадәр кабатланмаган әсәрләре тәшкил итә. Операда төп урынны, ул чор музыка сәнгате өчен әле яңалык булган, хор номерлары били. Аерым жанрларны чагылдырган сәхнә күренешләрендә фольклор мотивлары яңгырау да халык чыганаклары йогынтысының ачык мисалы булып тора. Баш геройлар – Сания белән Зыяның орнаментикага бай вокаль партияләре көчле лиризм белән сугарылган. Мәсәлән, Зыяның Сания белән очрашуын көткәндәге ариясендә башкорт җыры «Коңгор бага» көе элементлары чагыла [Исанбет, с. 15][1].

Вариацияләр белән үрелеп барган куплет формасында булуына карамастан, *озын көйгә* якын торган күп арияләр күренешләрдәге характеры һәм максаты белән классик операның сәхнә вокал формасына тәңгәлләшәләр. Операның күптөрле мелодик һәм жанр башлангычлары, һичсүзсез, аның авторларының музыкаль телне халык күңеленә якын итәргә омтылышын чагылдыра. Әсәрдә фольклор тематикасының төрлелеген «Сания» операсы персонажларының аерым эпизодик вокаль номерларында күзәтергә була.

Гөлбикә образы шул ягы белән истә кала. Авторлар бу музыкаль образның мелизмнарга бай җыры мелодиясен дини

[1] И. Илялов аңлатканча, 1938 елдан соң, Г. Әлмөхәммәтов исеменә яшерен тыелу кертелгәч, композиторның бу әсәре халыкныкы дип йөртелә, шуның белән бергә репертуарда башкорт башкаручылары сакланып кала.

«Мөхәммәдия» көенә нигезләп иҗат итәләр. Гөлбикәнең музыкаль фразаларында озын көйле «Зиләйлүк»тәге сузып җырлана торган борылышлар да, кызу ритмлы, импулсив («Пар ат»тагы кебек) яңгырашлы урыннар да бар. Гомумән, операда җырның строфалылыгы, бик урынлы рәвештә, җанр эпизодларына бәйләнешле итеп бирелеүе күзәтелә. Опера авторлары татар һәм башкрот көйләрендәге интонацион материалдан иркен файдаланып, интуитив рәвештә, турыдан-туры үсешкә омтылалар. Шуның белән бергә, опера авторлары төрле җырлардагы аерым интонацияләрне берсенә берсен кушалар, аңа үзләренең мелодик материалларын да өстиләр.

Операдагы кайбер гадәти җитешсезлекләрне аны иҗат итү чоры һәм шул чордагы шартлар белән бәйләргә кирәк. Милли операларның барлыкка килүе, музыкаль культураларның күпчелеге өчен, билгеле бер этапта озакка сузылган эволюцион үсеш белән характерлы. «Сания» операсы – көйне гармунчыга кушылып бер кеше башкару шартларында, аны традицион һәм Европаның классик музыкасына нигезләнгән яңа тасвирый чаралар белән баету нәтиҗәсендә барлыкка килгән әсәр. Шуны да билгеләп үтү мөһим, опера авторларының күп кенә сәнгати табышлары татар композиторларына музыкаль формалар һәм опералар иҗат итүгә юл салды.

1930 елда премьерасы күрсәтелгән «Эшче» операсының сюжеты нигезен 1905–1907 еллар рус буржуаз-демократик инкыйлабы чорында барган вакыйгалар тәшкил итә. М. Фәйзиллаева билгеләп үткәнчә, «Если в первой опере композиторы очень осторожно обращались с народной песней, в точности сохраняя её структуру, то здесь «Тэфтилэу», заключена в стройную трёхчастную форму, крайние части которой являются куплетами песни, середина – развивающего типа» [Файзуллаева, с. 33].

Шунысы кызыклы, дүртенче пәрдәдә хореографик сюитадагы балет номеры Ф. Яруллинның «Шүрәле» балетындагы вальс ритмына салынган «Тәфтиләү» көен куллануның беренче үрнәген тәшкил итә. Операның бию күренешләрендә дә, җыр номерларында да вакыйганың мөһим драматургик мизгелләрен тасвирлаганда кулланылган халык көйләренә аерым тукталу урынлы булыр. Мәсәлән: «Казан сөлгесе» көе беренче пәрдәдә баш герой Нигъмәтнең хатыны Хәмидә партиясендә яңгырый; Себер татарларының «Тамчы тама» җыры халыкның музыкаль бәясен тәшкил итә. Операдагы кайбер арияләр һәм хор күренешләре башкортларның җырларын һәм бию көйләрен хәтерләтә. Шуны да билгеләп үтү мөһим, бу опера революцион көрәшнең массакүләм сәхнә күренешләре белән аерылып тора, аларда беренче мәртәбә, музыкаль тема буларак, «Марсельеза» һәм «Интернационал» чыгыш ясый.

«Эшче» операсының музыкаль теле шактый төрле. Авторлар милли сәнгатьтә әлегә кадәр тыңдәше булмаган яңа темалар

тудыру өчен, традицион пентатоника кысаларыннан аңлы рәвештә чыгарга тырышалар. Мисал итеп, чын халыкчан персонаж сыйфатында Гали бабайны һәм беренче күренешнең төп герое Шаһибәкне китерергә була. Операның дүртенче пәрдәсендә рус-япон сугышы вакытында иҗат ителгән татар халык җыры «Порт-Артур» көеннән файдаланылуы истә кала. Халыкның сугышка карата тискәре йогынтысын ассоцияцияләү өчен, авторлар махсус рәвештә шушы җырга мөрәҗәгать итәләр.

«Сания» һәм «Эшче» операларының әһәмияте хакында 1986 елда ук инде музыка белгече М. Нигъмәтҗанов болай дип яза: «они свидетельствовали о возможности создания татарской оперы на основе национального мелоса и опыта оперной классики» [Нигмедзянов, с. 41].

Йомгаклап, шуны әйтергә кирәк, композиторның иҗаты, халыкның музыкаль традицияләре белән Европа классик музыкасы чараларын кушуда беренче омтылышны ясаучы буларак, татар музыкаль сәнгатенең билгеле бер дәрәҗәдәге фундаментын тәшкил итә һәм аның үсешендәге төп юнәлешләрнең берсен били. Солтан Габәшинең музыкаль мирасы күп ягы белән татар профессиональ музыкаль сәнгате формалашуга яңача якын килергә мөмкнлек бирә. Аның күпкырлы эшчәнлеге сәнгать белеме, музыка белеме һәм музыкаль фольклористика өлкәсендә үзенең актуальлеген югалтмый.

Әдәбият

Бражник Л.В. Феномен модального многоголосия в хоровых произведениях Султана Габяши // Султан Габяши: материалы и исследования. Казань, 2000. С. 171–193.

Исанбет Ю.Н. На пути к национальной опере // Газиз Альмухаметов и Султан Габяши в Казани: материалы и документы. Уфа, 1995. С. 7–64.

Макаров Г.М. Султан Габяши и народная музыка // Султан Габяши: материалы и исследования. Казань, 2000. С. 140–156.

Нигмедзянов М.Н. Султан Габяши // Композиторы и музыковеды Советского Татарстана. Казань, 1986. 206 с.

Салитова Ф.Ш. Музыкально-театральные произведения Султана Габяши // Султан Габяши: материалы и исследования. Казань, 2000. С. 193–202.

ОРТ ИЯЛИ. Ф. 60, оп. 1, ед. хр

Файзулаева М.П. Первые татарские оперы «Сания» и «Эшче» // Музыкальная культура народов Поволжья. М., 1978. С. 28–37.

Яңалиф. 1931. № 3. С. 68.

Галимова Эльмира Мөнир кызы,

сәнгать фәннәре кандидаты, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының театр һәм музыка бүлеге мөдире